

Лаврут О.О.

Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ПРОТЕСТНІ НАСТРОЇ ШКОЛЯРІВ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-X – 1970-X РР.

У статті зацентовано на тому, що учнівство не залишалося осторонь суспільно-політичних процесів в УРСР зазначеного періоду. Це було обумовлено різними чинниками: зовнішніми та внутрішніми. По-перше, у повоєнні роки суспільство сподівалося на зміни, адже СРСР – держава-переможець у Другій світовій війні. УРСР у цьому контексті виходила на міжнародну арену, але із меркантильними цілями Кремля. По-друге, період десталінізації характеризується непослідовними і суперечливими діями влади, а подальший період – стагнацією. По-третє, гасла правлячої партії були відірвані і далекі від реального стану речей, суперечили їм. Тому, протестний рух серед школярів ставав очевидним.

Діяльність піонерських і комсомольських організацій носила ідеологічний характер, суперечила власним догмам і суспільним очікуванням. Деякі учні це розуміли і вибудовували свою модель поведінки і взаємодії із ними: у школі вони могли вести себе одним чином, поза її межами – іншим. Вони розуміли навіть це робили. Школярі, створювали підпільні організації, які мали певну мету і завдання. Задля власної конспірації вони збиралися у квартирах, будинках, лісі, убезпечуючи себе.

Проаналізовано як учні займалися пропагандистською діяльністю: вона була спрямована на викриття негативних проявів радянської дійсності, створюючи і розповсюджуючи листівки, шаржі, карикатури на державних і партійних діячів. Вони вдома прослуховували американські засоби масової інформації, співставляючи що є і може бути із поглядами із закордоння і його рівнем життя. Події в Угорщині та Чехословаччині теж вплинули на це. Антирадянська діяльність у радянському суспільстві торкнулася світоглядних переконань учнівства та їх близьких. Їм забороняли брати участь у діяльності релігійних сект та відвідувати церкви самим або з батьками. У роботі зазначено, що протестний рух виявлявся у різних формах і методах: від національних ідей до асоціальної поведінки.

Влада намагалася викоринити подібне, вдаючись до погроз, шантажу, показових осудів тощо. З'ясовано, що цей рух не був всеохопним. Це обумовлювалося потужною державною репресивною машиною, відсутністю життєвого досвіду школярів, прагненням батьків і вчителів вберегти їх від запальних кроків, що негативно вплинуло б на подальше життя молоді.

Ключові слова: УРСР, суспільство, школа, учні, протестні настрої, влада, держава.

Постановка проблеми. Радянська влада до суспільства висувала високі вимоги щодо його діяльності, намагаючись створити із нього монолітну, слухняну і цілеспрямовану масу, рухаючись до ідеального суспільства. Проте у ньому завжди з'являлися особистості або групи, які не погоджувалися із партійними настановами, гаслами, що суперечило радянській дійсності. Власну позицію демонстрували і школярі попри свій юний вік та недосвідченість. Однією із сторінок цього питання став період другої половини 1940 – 1970-х рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ці проблеми привернули увагу дослідників. Ю. Ніколаєць зосередився на вивченні

історіографічної спадщини суспільно-політичного життя в УРСР у перші повоєнні десятиліття [10]. В. Кольцов здійснив аналіз політичних аспектів проблеми. У роботі йдеться й про виникнення дисидентства як руху спротиву режиму [8, с. 94–106]. О. Кашаба більше зосередилася на розгляді питання опозиції в сучасній Україні [7, с. 82–87]. Г. Берестова вивчила питання опозиції у контексті зовнішньої та внутрішньої, спираючись на дослідження з філософії та політології [2, с. 84–89].

В. Трофимовичі Л. Трофимович зацентували на позитивних змінах періоду десталінізації, зокрема послабленні терору щодо населення всередині

країни та жорсткого контролю [1, с. 142–152]. В. Кононенко вивчив питання зростання антирадянських настроїв у повоєнний період в УРСР, що стало одним із наслідків війни, яка загострила соціальні проблеми і сподівання на ліпше майбутнє [9, с. 68–72].

Ю. Каганов охарактеризував прояви антирадянської поведінки учнівства УРСР протягом 1960–1970-х рр., на що впливали невідповідність реального життя із партійними гаслами, різні погляди на виховання школи як інструменту конструювання людини радянського зразка і родин вихованців. КДБ здійснювала необхідні заходи фізичного та психологічного впливу на учнів та їх батьків задля «викорінення хибних поглядів» та формування відповідної поведінки [6, с. 57–63]. А. Скрипник зосередився на локальній історії – селі П'ятничани, що на Львівщині. Автора зацікавило питання політичних настроїв цього населеного пункту та реакція державних органів влади. Серед учасників були й учні [12, с. 233–246].

Постановка завдання. Метою нашої роботи є характеристика протестного ставлення учнівства УРСР зазначеного періоду до радянської дійсності. Завданнями дослідження є такі: вивчення історіографії проблеми та її джерельної бази; з'ясування напрямків невідповідної поведінки школярів, їх причини та наслідки; характеристика механізмів впливу державних органів влади на учнів, їх батьків та педагогів у контексті зазначеного питання; окреслення перспектив нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Частина дітей та молоді, яка навчалася у школах, була незадоволена діяльністю піонерської і комсомольської організації, що надто ідеалізували життя і взагалі були від нього далекі, не реагували на їх запити та інтереси. Це стало причиною створення таємних гуртків та організацій. З одного боку, вони намагалися дотримуватися «радянської законності» і вивчати партійні настанови, з іншого боку – розуміли, що вони не відповідають вимогам життя і надто від нього далекі. Влада жорстко реагувала на такі прояви поведінки дітей, які трактувала як зрадництво, розповсюдження націоналістичних ідей тощо. Прикладами цього у 1946 р. стала діяльність організації «Военно-трудоий союз» у Вінницькій школі № 4. У середній школі № 1 м. Шепетівка діяла нелегальна юнацька організація «Гвардія юних». Такі осередки мали свою конспірацію: місця зустрічі (квартири, будинки, ліс) та прізвиська [9, с. 68–72].

Учніство займалося пропагандистською антирадянською діяльністю: малювали і розкидали

листівки, шаржі, карикатури на державних і партійних діячів. Як правило, вони це робили вночі. На їх портретах, які висіли на стінах школи, були намальовані роги, висунуті язика, довгі вуха. У час збирання врожаїв діти співали частівки. Коли про це дізналися силові органи влади, вони вимагали видати учасників підпілля, проте жодного анонімного звернення не було. Не дивно, що у висновках про таку перевірку зазначалося про недостатню пильність партійних та комсомольських органів влади, їх аполітичність, наслідком чого стало начебто проникнення націоналістичних бандформуваль у населений пункт. У результаті цих подій його адміністрація та директор школи були звільнені з посад, декілька сімей вивезені за межі села [12, с. 233–246].

Населення та місцеві органи влади звинувачувалися у аполітичності та недбалому ставленні до власних обов'язків. Педагогів звинувачували у тому, що вони не були зацікавлені у роботі із населенням – у агітаційній діяльності, тому це характеризували як самоусунення. Теж саме стосувалося й учнівства. Шкільна освіта, на думку каральних органів, не виконувала свої функції, тому її звинувачували у антирадянській діяльності. Особливо це стосувалося учителів, які перебували у роки Другої світової війни в окупації і працювали у німецькій управі, деякі – вивезені на примусові роботи до Третього Рейху, перебували у полоні. Штамп зрадництва та неблагонадійництва висів над ними як Дамоклів меч [12, с. 233–246].

Оскільки десталінізація носила непослідовний і половинчастий характер, саме це, на думку В. Трофимович і Л. Трофимович, призвело до появи підпільних молодіжних організацій. Зокрема, у 1958 р. десятикласники Коропецької школи, що на Тернопільщині, входили до організації «За вільну Україну», діяльність якої була спрямована на пропаганду виходу УРСР зі складу СРСР. Організацію було викрито і на місцевих зборах, куди приїхали і представники КДБ, учнівство пообіцяло виправдати до них довіру власною працею, а громадськість взяла його на поруки. У 1969 р. дев'ятикласник Сарненської середньої школи Рівненської області Василь Мірко, долучився до виготовлення та розповсюдження антирадянських листівок [1, с. 142–152].

Школярі вдавалися до написання листів, виконання українських пісень, до прослуховування радіостанції «Свобода», прослуховування західноєвропейської та американської музики і під цим впливом одягалися як стиліаги, що було неприпустимо для радянського суспільства.

Це характеризували «негативним впливом Заходу» на молодь і влада боролася із ними. Під впливом інформації демократичних країн у учнівства виникали цілком зрозумілі запитання на кшталт: у чому і власне чому така різюча різниця між тим, що відбувалося і пропагувалося в СРСР і УРСР, зокрема і закордонними меседжами? Школярі із цікавістю, захопленням і натхненням шукали відповіді на ці запитання. Вони засуджували зовнішню політику СРСР, зокрема події 1956 р. і 1968 р. в Угорщині та Чехословаччині.

Оскільки учнівство представляло сім'ї своїх батьків, то часто те, що відбувалося у ній і її погляди суперечили тому, чого їх навчали і чому виховували у школі. Тому, спостерігалася подвійна поведінка. Діти намагалися зрозуміти заради чого і кого це здійснювалося. Батьки – уберегти їх від необережної поведінки, що могло негативно вплинути на їх життя, роботу тощо [6, с. 57–63]. Зокрема, школярі могли мати по два щоденника. Один – для незадовільних оцінок і зауважень, інший – для батьків [11, с. 2].

Школярі мали стати активними атеїстами. Натомість певна частина брала участь у діяльності релігійних сект, відвідували церкви самі або із батьками. Органи КДБ, розглядаючи справи учнів, пояснювали їх залученість до різних організацій та антирадянської діяльності тим, що діти були ще недосвідчені, це був вплив певних осіб або збігів обставин; звинувачували батьків у недбалості щодо власних дітей; а школу у недостатній увазі цьому питанню. Учнівство долучалося до опору радянському режимові шляхом участі у патріотичних організаціях та групах. Радянська влада доклала чималих зусиль до їх виявлення, ліквідації та покарання [6, с. 57–63].

У контексті контролю над діяльністю школою акцентувався на тому, що поліпшення роботи закладу неможливе без підвищення якості її керівництва, «необхідності оперативного, конкретного і диференційованого керівництва роботою, спрямованою на активізацію усіх членів педагогічного колективу на боротьбу з віджилим, на зміцнення прогресивного». Адміністрація у собі поєднувала функції інструктора-методиста та контролю роботи у школі. Але деякі директори та їх заступники не виявляли цілеспрямованості, переважала пасивність [3, с. 1].

Не всі учні носили шкільні форми та піонерські галстуки, правил поведінки не дотримувалися, не створені загони «Юні друзі міліції». Педагогів та батьків звинувачували у тому, що вони не приділяли належної уваги дозвіллю школярів під час

вихідних днів та канікул, не працювали шкільні лекторії «Основи правових знань», кіно-лекторії з військово-патріотичного виховання, не велися усні журнали, бесіди за круглим столом [4, с. 63].

Деякі учні порушували моральність та вчиняли кримінальні злочини [5, с. 14–15]. Згідно із наказом Миколаївського обласного відділу народної освіти від 10 квітня 1974 р. «Про невиконання вимог наказу Миколаївського облвн від 29 березня 1973 р. № 191 керівництвом середньої школи № 1 м. Миколаєва», 24 березня 1974 р. учень 8 класу цієї школи Копилов Олександр, 1958 року народження, здійснив злочин, взявши участь у груповому насиллі: «Цей випадок міг відбутися лише в результаті слабкого внутрішнього керівництва і контролю за роботою класних керівників з учнями, схильні до правопорушень, а також з їх батьками». Мати не займалася вихованням свого сина, не з'являлась на батьківські збори, але й адміністрація школи теж не звернулася до місця роботи жінки – Чорноморського суднобудівного заводу. Звинувачували і класного керівника, яка не звертала уваги на численні пропуски підлітка і в журналі відвідування виставляла не всі пропуски. Зважаючи на це, комісія зробила висновок: враховуючи всі обставини, дитина і стала бездоглядною.

Тому, державні органи влади могли лише звернути увагу на факти грубого порушення у школах міста вимог наказу Миколаївського облвн від 29 січня 1973 р. № 191 «Про факти грубого порушення спільного наказу Міністерства освіти і Міністерства юстиції УРСР від 4 липня 1972 р. № 221/5-11 “Про покращення вивчення основ радянського права у загальноосвітніх школах, педагогічних училищах і педінститутах, у середніх школах № 9, 17, 18 м. Миколаєва”». Завідувач Центральним райвно Баронова Г. С. отримала попередження за недостатній контроль у питанні позакласної роботи у школах району і за неякісне виконання вимог наказу. Директор школи Вишеславська М. В. і організатор позакласної і позашкільної роботи Добровольська Л. І. – за невиконання вимог наказу облвн від 29 березня 1973 р. № 191 у частині значного покращення вивчення індивідуальних особливостей учнів, організації спільної роботи школи, сім'ї і громадськості у питаннях правового і морального виховання учнів отримала догану. Класний керівник 8 класу Лещенко М. З. – за незадовільну організацію виховної роботи серед учнівства з «прищеплення високих моральних якостей в душі високого морального кодексу будівників комунізму теж отримала догану. Акцентували на тому, що завідувачі рай/міськ/вно мали

посилити контроль за виконанням спільного наказу Міністерства освіти УРСР і Міністерства юстиції УРСР від 4 липня 1972 р. № 221/5-11 «Про покращення вивчення основ радянського права у загальноосвітніх школах, педагогічних училищах і педінститутах, у середніх школах № 9, 17, 18 м. Миколаєва», звернути увагу на систематичне проведення бесід з учнями в логічному зв'язку з вивченням програмового матеріалу і в позаурочний час на морально-правову тематику зі статевого виховання [5, с. 15].

Висновки. Отже, учнівство УРСР зазначеного періоду не було монолітним. Воно демонструвало власною поведінкою ставлення до реалій тогочасного життя. Подекуди це не вписувалося у загальну ідеальну картину радянської дійсності, що обумовлювалося ідеологічними настановами комуністичної партії та їх власним світоглядом або родинним вихованням. Перспективою нашої діяльності може стати вивчення питання правового виховання учнівства у зазначений період.

Список літератури:

1. Trofymovych V., Trofymovych L. Underground organizations of patriotic youth and their liquidation by the state security agencies of the Ukrainian SSR (the second half of the 1950s – first half of the 1970s). *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk*. Issue 35. 2025 С. 142–152. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.35.332690>.
2. Берестова Г. І. Опозиція як форма прояву політичного протесту. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2014. Вип. 15. С. 84–89.
3. Внутрішній контроль *Радянська освіта*. 1958. 20 вересня. № 38. С. 1.
4. Державний архів Вінницької області. Ф. Р. 6014. Оп. 1. Спр. 352. 193 арк.
5. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р. 91. Оп. 2. Спр. 537. 31 арк.
6. Каганов Юрій. Виховання «радянської людини» в Україні: КДБ проти школярів (1960–1970-ті рр.). *Схід*. 2017. № 4 (150). С. 57–63.
7. Кашаба О. Генезис та еволюція поняття «політична опозиція» у політико-правовій думці. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2014. № 82. С. 82–87.
8. Кольцов В. М. Політична опозиція в авторитарному політичному режимі: теоретико-методологічні особливості виокремлення та позиціонування. *Сучасне суспільство*. 2017. Вип. 1 (13). С. 94–106. <http://doi.org/10.5281/zenodo.580277>
9. Кононенко В.В. Підвищення соціальної активності та наростання критичних настроїв серед населення УРСР у повоєнний період. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2004. Вип. 7. С. 68–72.
10. Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років: українська історіографія : дис...доктора історичних наук: 07.00.06. Київ, 2008. 481 с.
11. Приймак І. *Радянська освіта*. 1958. 5 травня. № 18. С. 2.
12. Скрипник А. Соціальний склад та політичні настрої мешканців Надзбруччя наприкінці 40-х рр. ХХ ст. (на прикладі села П'ятничани). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2022. Т. 35: До 60-річчя від дня народження професора Олександра Федькова. С. 233–246.

Lavrut O.O. PROTEST MOODS OF SCHOOL STUDENTS OF THE UKRAINIAN SSR IN THE SECOND HALF OF THE 1940S – 1970S

The article emphasizes that student life did not remain a flashpoint of socio-political processes in the Ukrainian SSR of the specified period. This was due to various factors: external and internal. Firstly, in the post-war years, society hoped for changes, because the USSR was a victorious state in World War II. In this context, the Ukrainian SSR entered the international arena, but with the mercantile goals of the Kremlin. Secondly, the period of de-Stalinization is characterized by inconsistent and contradictory actions of the authorities and the subsequent period is stagnation. Thirdly, the slogans of the ruling party were detached and far from the real state of affairs, contradicted them. Therefore, the protest movement among schoolchildren became obvious.

The activities of pioneer and Komsomol organizations were ideological in nature, contradicted their own dogmas and social expectations. Some students understood this and built their own model of behavior and interaction with them: at school they could behave in one way, outside of it – in another. They understood why they did it. Schoolchildren created underground organizations that had a specific goal and task.

For their own conspiracy, they gathered in apartments, houses, forests, protecting themselves. It is analyzed how students were engaged in propaganda activities: it was aimed at exposing negative manifestations of

Soviet reality, creating and distributing leaflets, cartoons, caricatures of state and party figures. At home, they listened to American media, comparing what is and can be with views from abroad and its standard of living. Events in Hungary and Czechoslovakia also influenced this. Anti-religious activity in Soviet society touched the ideological beliefs of students and their loved ones. They were forbidden to participate in the activities of religious sects and attended churches alone or with their parents. The work indicates that the protest movement manifested itself in various forms and methods: from national ideas to asocial behavior.

The authorities tried to eradicate this by resorting to threats, blackmail, demonstrative condemnations, etc. It was found that this movement was not comprehensive. This was due to the powerful state repressive machine, the lack of life experience of schoolchildren, the desire of parents and teachers to protect them from inflammatory steps, which would negatively affect the future life of young people.

Key words: *Ukrainian SSR, society, school, students, protest moods, authorities, state.*

Дата надходження статті: 19.11.2025

Дата прийняття статті: 02.12.2025

Опубліковано: 30.12.2025